

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 5

2026

KOLLOKATSIYA TUSHUNCHASI VA UNING LEKSIKOGRAFIK TADQIQOTLARDAGI O'RNI

Mirzakbarova Zulayxo Ilhomjon qizi
Toshkent Amaliy fanlar universiteti, magistrant

Annotatsiya

Ushbu maqolada tilshunoslikning eng dolzarb muammolaridan biri bo'lgan kollokatsiyalar, ularning tabiati va leksikografik manbalarda aks etish xususiyatlari tadqiq etilgan. Maqolada kollokatsiya tushunchasining mohiyati, uning frazeologizmlar va erkin so'z birikmalaridan farqli jihatlari hamda zamonaviy lug'atchilik amaliyotida, xususan, o'zbek va jahon leksikografiyasida tutgan o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, matn korpuslari asosida kollokatsiyalarni aniqlash va lug'atlarga kiritishning uslubiy masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: kollokatsiya, leksikografiya, kollokat, baza, komponent, frazeologiya, korpus lingvistikasi, lug'atchilik amaliyoti.

ПОНЯТИЕ КОЛЛОКАЦИИ И ЕЁ МЕСТО В ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Мирзакбарова Зулайхо Илхомжон кизи
Ташкентский университет прикладных наук, магистрантка

Аннотация

В данной статье исследуется одна из наиболее актуальных проблем языкознания — коллокации, их природа и особенности отражения в лексикографических источниках. Анализируется суть понятия «коллокация», её отличия от фразеологизмов и свободных словосочетаний, а также роль коллокаций в современной лексикографической практике, в частности, в узбекской и мировой лексикографии. Кроме того, освещаются методические вопросы выявления и включения коллокаций в словари на основе текстовых корпусов.

Ключевые слова: коллокация, лексикография, коллокат, база, компонент, фразеология, корпусная лингвистика, словарная практика.

THE CONCEPT OF COLLOCATION AND ITS ROLE IN LEXICOGRAPHIC STUDIES

Mirzakbarova Zulayxo Ilhomjon qizi
Tashkent University of Applied Sciences, Master's Student

Abstract

This article explores one of the most pressing issues in linguistics — collocations, their nature, and the characteristics of their representation in lexicographical sources. It analyzes the essence of the concept of "collocation", its distinctive features from phraseological units and free word combinations, as well as the role of collocations in modern lexicographical practice, specifically within Uzbek and global lexicography. Furthermore, the paper highlights the methodological aspects of identifying and incorporating collocations into dictionaries based on text corpora.

Keywords: collocation, lexicography, collocate, base, component, phraseology, corpus linguistics, dictionary practice.

Zamonaviy tilshunoslikda so'zlarning matnda bir-biri bilan birikish qonuniyatlarini o'rganish va ularni lug'atlarda tizimli aks ettirish eng yetakchi yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ma'lumki, til egalari o'z nutqida so'zlarni mutlaq erkin tarzda emas, balki tilda mavjud bo'lgan muayyan barqaror modellar va an'anaviy bog'liqliklar asosida biriktiradilar. Nutqiy jarayonda so'zlarning bunday muntazam va odatiy tarzda birga kelishi tilshunoslikda kollokatsiya tushunchasi bilan ifodalanadi.

Kollokatsiya zamonaviy tilshunoslikning muhim terminlaridan biridir. Keng ma'noda, kollokatsiya – bu ikki yoki undan ortiq so'zning bog'lanib kelishidir. Zamonaviy tilshunoslikda kollokatsiya turlicha ta'riflanadi. Aksariyat ta'riflar iboralarning semantik-grammatik hodisasiga asoslanadi [1].

Kollokatsiya zamonaviy tilshunoslikning muhim terminlaridan biridir. Kollokatsiya – bu ma'lum bir so'zning o'ziga xos odatiy qo'llanishidir. Kollokatsiya – o'zaro bog'liq bo'lgan ikki va undan ortiq

soʻzlardan tashkil topgan ifodadir [2].

Kollokatsiyalarni oʻrganish va ularni lugʻatlarda toʻgʻri aks ettirish, ayniqsa, tillarni qiyosiy tadqiq etish, tarjima nazariyasi va xorijiy til oʻqitish metodikasida muhim amaliy ahamiyatga ega. Biroq oʻzbek tilshunosligida, xususan, milliy leksikografiyamizda kollokatsiyalarni alohida lisoniy birlik sifatida ajratish va ularni tizimli lugʻatlashtirish masalalari hali ham maxsus tadqiqotlarni talab etadi. Ushbu maqolada kollokatsiya tushunchasining nazariy asoslari va uning zamonaviy lugʻatchilikdagi oʻrni tahlilga tortiladi.

Chet el va oʻzbek olimlarining koʻplab lingvistik asarlari erkin boʻlmagan va barqaror soʻz birikmalarini oʻrganishga bagʻishlangan. Leksik va sintaktik izchillik xususiyatlariga ega boʻlgan birliklarning xilma-xilligi orasida bugungi kungacha til tizimida aniq oʻrin egallamagan va bir maʼnoli talqin qilinmagan kollokatsiyalar ajralib turadi. Ushbu lingvistik hodisaning mohiyati nomaʼlumligicha qolmoqda. “Kollokatsiya” atamasi XVIII va XIX asr olimlari G. Xarris, V. Fowler, J. Ridpath asarlarida uchraydi. Ular “kollokatsiya”ni leksik birliklarning chiziqli ketma-ket joylashuvi deb atashgan [3].

“Kollokatsiya” atamasi London tilshunoslik maktabi vakillari, xususan, G. Palmer va J.R. Firth nomlari bilan bogʻliq. 1933-yilda G. Palmer eng yaxshi oʻrganiladigan soʻzlarning ketma-ketligini “kollokatsiya” deb atashni taklif qilgan [4]. Olim kollokatsiyalarni erkin iboralardan alohida koʻrib chiqish kerakligini taʼkidlaydi, kollokatsiyalarning oʻz tasnifini taklif qiladi. Unda verbal, nominal va ravishli kollokatsiyalar asosiy toifalar sifatida ajratiladi hamda ularning xarakterli xususiyatlari tavsiflanadi.

1951-yilda J.R. Firth “kollokatsiya orqali maʼno” atamasini taklif qildi. Bu soʻzlarning muntazam kombinatsiyasini bildiruvchi mavhum tushunchadir. Biroq olim nechta soʻzni kollokatsiya deb hisoblash mumkinligini koʻrsatmagan. G. Palmer singari, J.R. Firth ham kollokatsiyalarni tasniflashga harakat qiladi. U “odatiy”, “umumiy” va “odatdagi” kollokatsiyalarni ajratib, ularni “noyob”, “texnik”, “shaxsiy” va “normal” kollokatsiyalar bilan taqqoslaydi [5].

Keyinchalik J.R. Firth “kollokatsiya” atamasining mavhum taʼrifidan chetga chiqadi va yangi taʼrifni shakllantiradi: kollokatsiya – bu “odatiy kompaniyadagi soʻzlar”. Oddiyroq aytganda, kollokatsiya ikki yoki undan ortiq soʻzning nutqda odatda birga kelishga moyilligidir. Masalan, ingliz tilidagi “fast food” birikmasi kollokatsiya hisoblanadi, biroq maʼnodosh boʻlsa-da, “quick food” tarzida qoʻllash til tizimi uchun gʻayritabiiy tuyuladi. Xuddi shuningdek, oʻzbek tilida ham “kuchli yomgʻir” deymiz, lekin “katta yomgʻir” yoki “ogʻir yomgʻir” birikmalari nutqiy meʼyorga unchalik mos kelmaydi.

R. Karterni fikriga koʻra, kollokatsiya – bu ibora boʻlmagan, ammo strukturaviy va semantik cheklovlariga ega boʻlgan birikmadir [6]. M. Uells kollokatsiyalar va maqollarni iboralarning kichik sinfi sifatida tasniflashni taklif qilgan [7]. H. Shutze va K. Manning kollokatsiyani ikki yoki undan ortiq soʻzlardan iborat boʻlgan, narsalarni ifodalashning umumiy qabul qilingan usuliga mos keladigan ifoda sifatida tushunadilar [8].

Rus tili materiallari boʻyicha kollokatsiyani oʻrganishga bagʻishlangan birinchi ish Ye.G. Borisovanning monografiyasidir [9].

Shunday qilib, xorijiy tilshunoslikda kollokatsiyaning aniq taʼrifi mavjud emas. Bir tomondan, kollokatsiya ayrim soʻzlarning boshqa soʻzlar bilan doimiy birikishi va birga qoʻllanishi deb hisoblanadi. Boshqa tomondan, kollokatsiya oʻzining semantik va sintaktik xususiyatlariga koʻra kognitiv birlikka oʻxshash soʻzlarning barqaror birikmasidir.

Klassik oʻzbek tilshunosligida professor M. Mirtojiyev soʻzning birikuvchanlik imkoniyatini uning semantik strukturasiidagi semalar belgilashini koʻrsatgan edi. Masalan, oʻzbek tilida “suv” soʻzi bilan “ichmoq”, “ariq” soʻzi bilan “oqmoq” feʼllarining birikishi lisoniy qonuniyatdir.

Kollokatsiyalar grammatik va leksik jihatdan toʻgʻri iboralardir. Bunday iboralar barcha tillarda mavjud. Idiomalardan farqli oʻlaroq, kollokatsiyalar keng tarqalgan. Kollokatsiyalar, odatda, kompozitsion toponimlar, antroponimlar va boshqa koʻp ishlatiladigan nomlarni ham oʻz ichiga oladi. Kollokatsiyalar sintaktik jihatdan quyidagilarga boʻlinadi:

1. feʼlli (taʼsir qilish, oʻzgarishlar qilish, yomgʻir yogʻishi);
2. nominal (otli) (yuqori harorat, oʻsib borayotgan taʼsir).

Oʻz maʼnosini saqlaydigan soʻz kalit yoki erkin komponent deyiladi. Erkin komponent nutq hosil qilishning odatdagi qoidalariga muvofiq hosil qilinadi, yaʼni ifodalangan maʼnoga qarab tanlanadi.

Leksikografik tadqiqotlarda eng murakkab masalalardan biri kollokatsiyalarni frazeologik iboralar va mutlaq erkin soʻz birikmalaridan chegaralab olishdir. Bu farqlanishni quyidagi uch bosqichli model orqali tasavvur qilish mumkin:

- Erkin soʻz birikmalarida har bir soʻz oʻzining mustaqil lugʻaviy maʼnosini saqlab qoladi va

ularning birikish imkoniyati o'ta keng (masalan: qizil olma, yangi kitob, baland bino).

- Frazologizmlarda komponentlar butunlay ko'chma ma'noga ko'chadi, ularni qismlarga ajratib bo'lmaydi va ma'no yaxlitlikdan kelib chiqadi (masalan: ko'z yugurtirmoq, burni ko'tarilmoq).

- Kollokatsiyalar esa ushbu ikki qutb o'rtasida joylashgan oraliq (gibrid) hodisadir. Ularda so'zlar o'z ma'nosini yo'qotmaydi, lekin an'anaviy nutqda bir-biri bilan mahkam bog'langan bo'ladi. Masalan, "ta'ziya izhor etmoq" birikmasida so'zlar o'z ma'nosida qo'llangan, biroq "ta'ziya" so'zi bilan ko'proq aynan "izhor etmoq" fe'lining qo'llanishi an'anaga aylangan.

Hozirgi kunda kollokatsiya korpus lingvistikasida keng qo'llanadi. Bunda kollokatsiya tushunchasi an'anaviy lingvistika bilan solishtirilganda ancha soddalashtirilgan. Bu yondashuv tadqiqotchilar tomonidan statistik yondashuv deb ataladi.

Kollokatsiyalar korpus lingvistikasida barqaror so'z birikmalari deb belgilanadi. Bunday statistik barqaror so'z birikmalari ham frazeologizatsiyalashgan, ham erkin bo'lishi mumkin. Qayd etish kerakki, kollokatsiya iboraga aynan o'xshash emas, u an'anaviy idiomadir. Kollokatsiya, odatda, so'z ma'nolarining o'zgarishi natijasida hosil bo'ladi. Uning asosiy xususiyati — so'z birikmalarida biror komponentning leksik ma'nosini saqlab qolishidir [8].

Leksikografiya (lug'atchilik amaliyoti) so'zlarni shunchaki alohida ro'yxat shaklida berish bosqichidan allaqachon o'tib bo'lgan. Zamonaviy lug'atlarning asosiy vazifasi — so'zning jonli nutqdagi real hayotini va uning boshqa birliklar bilan munosabatini ko'rsatib berishdir. Aynan mana shu nuqtada kollokatsiyalar leksikografiyaning markaziy obyektiga aylanadi.

An'anaviy lug'atlarda (masalan, izohli yoki ikki tilli lug'atlarda) kollokatsiyalar ko'pincha illyustrativ misollar (matnli iqtiboslar) ichiga yashiringan bo'ladi. Ammo bu yondashuv til o'rganuvchi yoki tarjimon uchun yetarli emas. Zamonaviy leksikografiyada quyidagi muammolar dolzarb hisoblanadi:

1. **Lug'at maqolasining tuzilishi:** bosh so'z (baza) ostida uning barcha potensial kollokatlarini tizimli guruhlash (masalan, fe'lli, sifatli yoki otli kollokatsiyalar kesimida).
2. **Korpus leksikografiyasining imkoniyatlari:** bugungi kunda lug'at tuzuvchilar kollokatsiyalarni o'z subyektiv sezgilariga tayanib emas, balki matnlar korpusi (Corpus Linguistics) asosida, maxsus statistik o'lchovlar (MI – Mutual Information, T-score) yordamida aniqlamoqdalar. Bu esa lug'atlarning haqqoniyligini ta'minlaydi.
3. **Maxsus kollokatsiya lug'atlari:** jahon amaliyotida *Oxford Collocations Dictionary* kabi o'nlab yirik lug'atlar mavjud bo'lib, ular faqat so'z birikuvchanligiga bag'ishlangan. O'zbek tilshunosligida ham mana shunday ixtisoslashgan lug'atlarni yaratish ehtiyoji kun tartibida turibdi.

Uzoq muddatli tadqiqotlarga qaramay, kollokatsiya mustaqil lingvistik hodisa sifatida hali to'liq o'rganilmagan. Uning lingvistik birlik sifatidagi maqomi, kelib chiqishi, xususiyatlari va funksiyalari kabi masalalar to'liq aniqlanmagan. Tilshunoslar hozirda ushbu masalalarni, shuningdek, kollokatsiyalarni tasniflash, ularni tarjima qilish va matnlardan ajratib olish muammolarini o'rganmoqdalar. Biz kollokatsiyalarning frazeologik birliklar bilan o'ziga xos umumiy xususiyatlarga ega ekanligi haqidagi fikrni qo'llab-quvvatlaymiz. Kollokatsiya erkin ma'noga ega so'zni o'z ichiga olganiga qaramay, har safar yangidan yaratilmaydi, balki ona tilida so'zlashuvchi tomonidan tayyor shaklda takrorlanadi. U tarkibiy qismlarining kombinatsiyasidagi muntazamlilik, shuningdek, barqarorlik bilan tavsiflanadi. Shuning uchun kollokatsiyalarni frazeologiya kontekstida ko'rib chiqish o'rindir.

Kollokatsiyalarni leksikografik tadqiq etish milliy til tizimining ichki qonuniyatlarini, so'zlarning semantik valentligini va nutqiy madaniyatni belgilashda muhim poydevor hisoblanadi. O'zbek tili leksikografiyasida kollokatsiyalarni tizimli o'rganish va kelgusida alohida "O'zbek tili kollokatsiyalari lug'ati"ni yaratish quyidagi amaliy natijalarni beradi:

- Birinchidan, ona tili va xorijiy tillarni o'qitishda talabalarning sun'iy yoki g'ayritabiiy birikmalar tuzishining oldini oladi, nutqiy ravonlikni ta'minlaydi.

- Ikkinchidan, mashina tarjimasini va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) kabi kompyuter lingvistikasi dasturlari uchun aniq algoritmik baza yaratadi.

- Uchinchidan, milliy izohli va tarjima lug'atlarining sifat darajasini jahon andozalari darajasiga olib chiqishga xizmat qiladi.

Klassik tilshunosligimizdagi leksik valentlik nazariyasi va turg'un birikmalar tasnifini zamonaviy korpus lingvistikasining yutuqlari bilan qiyosiy o'rganish shuni ko'rsatadiki, kollokatsiyalar til tizimida mutlaq erkin so'z birikmalari bilan sof ko'chma ma'noli frazeologizmlar o'rtasidagi konseptual oraliq hududni tashkil etadi.

Kelgusida o'zbek tili lug'atchilik amaliyotida sohalar va uslublar kesimida so'zlarning

birikuvchanlik imkoniyatlarini ko'rsatuvchi mustaqil "O'zbek tili kollokatsiyalari lug'ati"ning konseptual modelini ishlab chiqish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Ikki tilli lug'atlarni tuzishda komponentlarning milliy-madaniy kollokativ mosligini tizimli ravishda berib borish tarjima-dagi konseptual xatoliklar va sun'iy kalkalashning oldini oladi. Shuningdek, ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar kompyuter lingvistikasi dasturlari, sun'iy intellekt modullari va mashina tarjimasi algoritmlari uchun o'zbek tili kollokatsiyalarining raqamli bazasini shakllantirishda muhim poydevor bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Борисова Е.Г. Коллокации. Что это такое и как их изучать. – Москва: Филология, 1995. – 288 с.
2. Gulyamova Sh.Q. O'zbek tili semantik analizatorining lingvistik asoslari: filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Farg'ona, 2022. – B. 112–114.
3. Сысоев П.В. Лингвистический корпус, корпусная лингвистика и методика обучения иностранным языкам // Иностранные языки в школе. – 2010. – № 5. – С. 12–21.
4. Eshmo'minov A. O'zbek tili milliy korpusining sinonimlar bazasi: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Qarshi, 2019. – B. 114–115.
5. Ягунова Е.В., Пивоварова Л.М. Природа коллокаций в русском языке. Опыт автоматического извлечения и классификации на материале новостных текстов // Научно-техническая информация. Серия 2: Информационные процессы и системы. – 2010. – № 4. – С. 31–40.
6. Abildinova J.B., Barasheva D.E., Vlavatskaya M.V. va boshqalar. Zamonaviy dunyoning ko'p madaniyatli makonida tilshunoslik masalalari: monografiya. – Novosibirsk: CRNS nashriyoti, 2018.
7. Benson M., Benson E., Ilson R. The BBI Combinatory Dictionary of English: A Guide to Word Combinations. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1986. – 322 p.
8. Cruse D.A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 310 p.
9. Firth J.R. Modes of Meaning // Papers in Linguistics 1934–1951. – London: Oxford University Press, 1957. – P. 190–215.
10. Krishnamurthy R. (ed.). English Collocation Studies: The OSTI Report (new edition of Sinclair J., Jones S., Daley R. English Lexical Studies). – Birmingham: University of Birmingham Press, 2003.